

A KÖNYVTÁRAK KÖZÖTTI EGYÜTTMŰKÖDÉS EGYES KÖZGAZDASÁGI ASPEKTUSAIRÓL

HEGEDŰS PÉTER

Aligha akad ma a világon olyan ország, amelynek könyvtárügyében —, ha az adott országban könyvtárügyről egyáltalán beszélni lehet — ne a könyvtárak, illetve az információs intézmények közötti együttműködés feltételeinek megteremtése jelentené az egyik legfontosabb könyvtárpolitikai feladatot. A nemzetközi és a hazai szakirodalom az együttműködés javasolt formáit, gyakorlati eljárásait és tapasztalatait (pl. resource sharing) részletesen elemzi, s nem kevés az együttműködés kérdéseivel foglalkozó konferenciák, szakmai viták száma sem. Szinte könyvtárnyi irodalma van már az együttműködés jelenleg egyik legfejlettebb formáját megtestesítő OCLC-nek, és az információs hálózatok kérdéseinek megvitatását gyakran tűzik napirendre a nemzetközi szervezetek is. Viszonylag kevéssé ismertek ugyanakkor az együttműködés gazdasági vonatkozásai. Ennek feltehetően az is oka lehet, hogy a könyvtárgazdaságtan átfogó elméletének kidolgozására eddig még nem került sor. A viszonylag korlátlan — vagy annak tűnő — anyagi lehetőségek korábban háttérbe szorították a közgazdasági megfontolásokat.

Az együttműködés értelmezése és gazdasági motivációja

Közgazdasági értelemben véve együttműködésről vagy kooperációról a termelés társadalmi jellegéből adódó, termelők vagy termelőegységek közötti egymáshoz kapcsolódás esetén beszélhetünk. Más meghatározás szerint: „A kooperáció a munkának az a formája, amikor ugyanabban a termelési folyamatban, vagy különböző, de egymással összefüggő termelési folyamatokban sok ember tervszerűen dolgozik egymás mellett és *összedolgoznak*. A kooperáció *új termelőerőt szül* . . . Magasabb foka a munkamegosztáson alapuló kooperáció, amikor különböző termelők specializálódnak a termék valamely részének elkészítésére.”¹

Első pillantásra talán problematikusnak tűnhet a közgazdasági definíciók által alkalmazott olyan kategóriák értelmezése a könyvtárakra, ill. a könyvtárak közötti együttműködésre vonatkozóan, mint pl. a „termelés”, „munkamegosztás” vagy „termék”. Nem könnyíti meg az együttműködés gazdasági vonatkozásai iránt érdeklődők helyzetét az sem, hogy mindmáig vitatott: tartozhatnak-e az áru gazdaság szférájához a kultúra és a közművelődés egyes területei (ill. ezen belül a könyvtárak), s ha igen, milyen mértékben. Jelen cikknek nem lehet feladata e kérdés megválaszolása, csupán arra szeretnénk utalni, hogy a hazai szakirodalomban megjelent tanulmányok egy része is határozottan állást foglal az információ — bizonyos körülmények között fennálló — értéke, ill. árujellege

mellett.^{2,3} Véleményem szerint, ha elismerjük azt, hogy az információ – ismételten hangsúlyozva a meghatározott feltételek szerepét – áruként viselkedik, értéke van, s igaz az az állítás, miszerint a könyvtárak bizonyos szolgáltatásaik révén információt állítanak elő, ill. közvetítenek, akkor nem kétséges, hogy a közgazdasági kategóriák, törvények az ilyen típusú intézményekre is érvényesek, ill. értelmezhetőek. Van tehát lehetőség arra, hogy az együttműködés problémáit közgazdasági szempontból is elemezzük.

A gyakorlatban természetesen a gazdasági törvények érvényesülésének problematikája nem ilyen egyszerű, hiszen az állam a maga irányítási rendszerével mintegy „kivonhat” bizonyos területeket – különböző politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális megfontolások alapján – a gazdasági törvények hatása alól, ill. módosíthatja a törvények hatásmechanizmusát, érvényesülési formáját. Hosszú távon azonban a gazdasági törvényszerűségek – különösen olyan környezetben, ahol e törvényszerűségek állami eszközökkel történő befolyásolása a társadalmi lét mind szélesebb köreibben a „szabadabb” érvényesülést célozza, ill. teszi lehetővé – mindenképpen éreztetik hatásukat. Mindez azt is jelenti, hogy a gazdasági szempontú vizsgálatok nemcsak lehetségesek, de *szükségesek* is, amennyiben a kooperációban rejlő „új termelőerő” hasznosítani kívánjuk.

Amennyiben a könyvtárak továbbra is be akarják tölteni „szolgáltató intézményi” szerepüket, mindenképpen mérlegelniük kell az alábbiakat. A könyvtárak működése a jelenlegi körülmények között mind költségesebb lesz, ugyanakkor tevékenységük költség-hatékonysága valószínűleg csökkenő tendenciát mutat egy olyan időszakban, amikor a könyvtárakkal szemben támasztott igények – mennyiségileg és minőségileg is – növekszenek. A könyvtári erőforrások (könyvek, folyóiratok, munkaerő) „árjai” az általános árszintnél gyorsabban emelkednek, s további gondot jelentenek a könyvtárak számára is mind „szigorúbbá” váló gazdasági feltételek. (A könyvtári finanszírozás „aranykora” még a legfejlettebb országokban is véget ért, s a külső gazdasági gondok nem egyszer kríziszerűen jelentkeznek a tradicionálisan alacsonyabb reagálóképességű könyvtárakra nézve.) A könyvtári munka termelékenységének csökkenését az állomány fenntartásának növekvő költségeit is az eredményezi, hogy a könyvtárak tükeellátottsága (mind pénzügyi, mind technikai értelemben) rendkívül alacsony. (Az egy könyvtári dolgozóra jutó befektetés pl. az USA-ban kevesebb, mint 300 \$, míg átlagos feldolgozóipari üzem esetében ez a mutató 25 000 \$ körül van.) Mivel a legtöbb könyvtár túl kevés erőforrással rendelkezik ahhoz, hogy a szükséges technikát egyedül alkalmazza vagy fejlessze ki, elengedhetetlen az erőforrások egyesítése. Ez vezethet (és számos esetben vezetett is) a könyvtári együttműködés különböző formáinak kialakulásához. (Az együttműködésben rejlő előnyöket egyébként már a század elején felismerték: 1901-ben indította el az USA-ban a Kongresszusi Könyvtár katalóguscédula-szolgáltatását, amely az együttműködés legfejlettebb fokát megtestesítő, számítógépes együttműködésre alapozott könyvtári hálózatok kialakulásához vezető folyamat egyik kiinduló pontja volt.⁴)

Gazdasági környezet, irányítási rendszer és együttműködés

Konkrét tevékenységüket a könyvtárak is meghatározott gazdasági környezetben és meghatározott gazdaságirányítás hatása alatt végzik. Közismert, hogy a szocialista

gazdaságirányítási rendszer két típusban, a direkt típusú gazdaságirányítási rendszerben és az indirekt típusú gazdaságirányítási rendszerben, ill. a két típus közötti valamilyen átmeneti formában valósul meg. A direkt típusú rendszerben a gazdasági egységeknek adott közvetlen és részletes utasítások révén törekszik az állam gazdaságpolitikai céljainak végrehajtására. Az indirekt típusban közvetlen tervutasítások nélkül, olyan gazdasági feltételek, közzgazdasági viszonyok megteremtésével törekszenek az említett célok megvalósítására, amelyeknek hatására a gazdasági egységek önálló döntés alapján váltják valóra az előírt feladatokat. A könyvtárak és a hasonló típusú intézmények azonban még az indirekt gazdaságirányítási keretek között isjórészt direkt típusú irányítás alatt vannak, s ez nem feltétlenül ösztönzi az egyes intézményeket az együttműködésben rejlő előnyök hasznosítására. Hiába „kényszerítik” ugyanis az „érdekelt” könyvtárakat közvetlen utasításokkal az együttműködésre, ha a tényleges érdekelttség hiányzik, vagy a kooperációtól való szubjektív húzódozás, az együttműködéshez szükséges eszközök hiánya vagy a vélt és a tényleges kockázat meggátolja az együttműködés potenciális résztvevőit objektív érdekük felismerésében.⁵ Nem nehéz belátni azt sem, hogy a nagyobb önállóságot lehetővé tevő irányítási rendszer sem automatikusan kedvez a könyvtárak közötti együttműködésnek. Így van ez különösen olyan könyvtárak esetében, amelyek erős összefüggő viszonyban vannak valamilyen „anyaintézménnyel”. *Az önállóbb cselekvési lehetőség azonban előtérbe állíthatja a gazdasági megfontolásokat, s ha a gazdasági környezet többé-kevésbé hasonló módon hat a könyvtárakra, az együttműködés előnyei világosabbá válhatnak.*

A gazdaságirányítási rendszernek a könyvtárak közötti együttműködésre gyakorolt hatásával kapcsolatban még egy körülményt kell figyelembe venni. Konkrét irányítási rendszerekben általában az a helyzet, hogy az egyes könyvtárak – gyakran hasonló funkció és/vagy hasonló gyűjtőkör esetén is – más-más főhatósághoz, irányító szervhez tartoznak. Így a könyvtárak működési feltételeinek jelentős különbségei is az együttműködésben rejlő előnyök felismerése ellen hatnak, ill. korlátozhatják az együttműködésre irányuló erőfeszítések sikerének valószínűségét.

Általános, hogy a könyvtárakat az állam sehol sem vonja ki teljes mértékben a közvetlen irányítás alól. Bizonyos funkciók, egységek vagy szolgáltatások esetében a működés gazdasági alapokra való helyezésével azonban – az eddigi tapasztalatok szerint – jobban kidomborodnak, egyebek között azok a hatékonyságnövelő tényezők („termelői” és „felhasználói” oldalról egyaránt), amelyek az együttműködésből fakadhatnak.

Együttműködés és gazdaságosság

A könyvtári együttműködés gazdaságossági vizsgálatára is igaz az az állítás, miszerint a kooperáció alapján véve csak ott érdemes a megvalósításra, ahol nagyobb mértékben csökkenti a ráfordításokat, mint amennyibe a kooperáció kerül.⁶ Konkrét együttműködési forma kialakításánál tehát az együttműködés tartalmának, szervezeti, jogi és egyéb jellemzőinek tisztázása mellett a gazdaságossági vizsgálatoknak is megvan a maguk – méghozzá a többi vonatkozáshoz hasonló fontosságú – szerepe. Ennek azonban komoly akadálya az a – mindeddig jórészt megoldatlan – probléma, hogy a ráfordításokkal

szemben az eredmények ebben a szférában gazdaságilag egyáltalán nem, vagy csak spekulatív módon értékelhetők. Egyes vélemények szerint az eredmények gazdasági „összemerésére” nincs is szükség. Nyilvánvaló azonban, hogy ezt nem lehet minden eredményre vonatkozóan általánosságban kimondani. Viszonylag könnyű pl. annak megállapítása, hogy valamely olyan technikai eszköz közös alkalmazása, amely révén meghatározott könyvtári szolgáltatások ténylegesen olcsóbbá válnak, ill. minőségük javul, mennyire gazdaságos. Ugyanakkor itt kell rámutatni arra a körülményre is, hogy a gazdaságossági számítások eredményeit óvatosan kell kezelni: nem szabad megelégedni csak a statikus elemzés alkalmazásával, hanem a dinamikus vizsgálatra is sort kell keríteni. (Fejlett gépi rendszerek alkalmazása pl. – még közös üzemeltetés esetén is – abszolút értelemben követeli meg a ráfordítások növelését, s csak azáltal értékelhető gazdaságosnak, hogy a későbbi időszakban várható gazdasági feltételek között a költségnövekedést mérsékli. Ha ehhez hozzávesszük a szolgáltatások minőségének remélhetőleg bekövetkező javulását, ami a számítógépes rendszerek esetében elvileg az eredményoldal – igaz nem mindig kvantifikálható – javulásával jár, kézenfekvő, hogy az együttműködés növekvő ráfordítások esetén is lehet gazdaságos.)

A gazdaságossági elemzéseket egyébként sok esetben gátolja az, hogy az együttműködés tényleges eredményeiről nincs meg a kellő visszajelzés. Míg az áru gazdaság szférájában a piac sajátos mechanizmusok révén többé-kevésbé megbízható eszköze a gazdaságosság megítélésének, addig a nem odatartozó, vagy csak „félíg” odatartozó termékek esetében ez nem áll fenn. Ráadásul a különböző feltételek és irányítás alatt működő intézmények számára a „gazdaságosság” fogalma más és más lehet.

Az együttműködés gazdaságosságának elemzése természetesen nem merülhet ki csupán a mikro- (intézményi) szintű vizsgálatokban. Hiszen előfordulhat, hogy mikroszinten gazdaságosnak ítélt együttműködési forma (pl. egyeztetett állománygyarapítás) makroszinten (azaz népgazdasági szempontból) egyáltalán nem gazdaságos, sőt kifejezetten országos érdekek ellen hat. Az ellentmondás feloldása természetesen az országos szintű, átfogó könyvtárpolitika feladata.

Együttműködés az együttműködés kedvéért?

A fentiekben csupán az együttműködésre vonatkozó néhány közgazdasági megfontolás vázlatos ismertetésére törekedtem. A kérdés szisztematikus elemzése ugyanis megkövetelné számos más olyan aspektus vizsgálatát, mint pl. az együttműködési formák különböző fajtáiban rejlő előnyök, ami viszont feltételezi az együttműködés tipológiájának részletes kidolgozását (lazább együttműködési formák vagy hálózatok, vertikális vagy horizontális kooperáció, stb.). Nem esett szó az együttműködést támogató állami politika jellegéről, csakúgy mint pl. az együttműködésből származó haszon elosztási módozatairól, ill. a felmerülő ráfordítások megosztásáról, vagy a nemzetközi együttműködés gazdasági problémáiról sem. E kérdések részletes elemzése azonban már túlhaladná e rövid cikk kereteit.

Úgy vélem, hogy az egyik legfontosabb feladat jelenleg a konkrét együttműködési kísérletek azon nemzetközi és hazai tapasztalatainak elemzése, amelynek alapján felold-

hatjuk az „együttműködés az együttműködés kedvéért” ellentmondását. A könyvtárak számára a gazdasági gondok olyan kihívást jelentenek, amellyel csak akkor tudnak eredményesen szembeszállni, ha a szisztematikus tervezés és az innovatív szervezeti magatartás stratégiája mellett erejüket az együttműködés különböző formáinak alkalmazása útján is növelik.⁷ Véleményem szerint ehhez a könyvtárpolitika úgy járulhat hozzá, ha a kényszerítő erejű gazdasági körülmények között az utasítás és az ösztönzés *meghatározott arányú elegyét* alkalmazza megfelelő erőforrások rendelkezésre bocsátása mellett.⁸ Az információ árujellegének fel- és elismerése a hangsúlyt a *gazdasági ösztönzésre* helyezi. Ehhez azonban mélyreható irányítási, szervezeti és működési változásokra van szükség, s ebben a *könyvtárak sem maradhatnak meg a passzív szerep mellett.*

JEGYZETEK

1. A politikai gazdaságtan kisszótára. Bp. Kossuth K. 1981. 235. p.
2. ZSIDAI J.: Az információ árujellegének néhány aspektusa. = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 1981. 7. sz. 281–285. p.
3. HÉBERGER K.: Az információk fokozott hasznosítása gazdasági és műszaki fejlődésünk kulcskérdése. = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás. 1981. 10. sz. 430–432. p.
4. MARTIN, S. K.: Library networks, 1981–82. White Plains, New York, Knowledge Industry Publications, Inc. 160 p.
5. FÖLDI T.: A közgazdasági információról. Visszapillantás és előretekintés. = Könyvtári Figyelő, 1979. 3. sz. 233–248. p.
6. VAJDA E.: A közgazdasági információk együttműködéséről: előretekintés visszapillantás nélkül. = Könyvtári Figyelő, 1979. 4. sz. 363–371. p.
7. WEINGAND, D. E.: The Janus syndrome: guarding the library gates in time of economic need. = Journal of Library Administration. 1982. no.2. 51–59. p.
8. Nem tartom kizártnak pl. a számos országban bevált, ún. „matching funds” rendszer alkalmazási lehetőségét, amelyben az állam olyan mértékben bocsát eszközöket az egyes intézmények rendelkezésére, amennyire azok saját erőforrásaik mobilizálására képesek. E mobilizálás egyik eszköze lehet az együttműködés is.